

B O E K E N

Verkiezingen: een beproeving voor de kiezer maar ook voor onderzoekers

Gert de Bruin bespreekt: Kees Brants, Philip van Praag Jr. (red.), *Verkoop van de politiek. De verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1995.

J.J.M. van Holsteyn, B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*, Leiden: DSWO Press, 1995.

Jan Kleinnijenhuis, Dirk Oegema, Jan de Ridder, Herman Bos, *Democratie op drift. Een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam: VU Uitgeverij, 1995.

Gerard Visscher, *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor. De in politiek geïnteresseerde burger als selffulfilling prophecy*, Den Haag: SDU Uitgeverij, 1995.

Sinds 1971 is er onder auspiciën van een interuniversitair samenwerkingsverband van politicologen rond alle Tweede Kamerverkiezingen een grootschalig kiezersonderzoek georganiseerd. Bij elk van die onderzoeken is er naar gestreefd zo snel mogelijk met een publicatie te komen waarin voor een breder publiek de eerste bevindingen worden gepresenteerd. *De Nederlandse Kiezer 1994* onder redactie van van Holsteyn en Niemöller beoogt deze snelle verslaglegging voor het Kiezersonderzoek van 1994 te geven. De zestien verschillende bijdragen waaruit de bundel bestaat, zijn overigens niet alle uitsluitend op de NKO-data gebaseerd. Het eerste artikel van de Leidse politicoloog Galen Irwin traceert het reilen en zeilen van alle in de Tweede Kamer ver-

tegenwoordigde partijen aan de hand van de NIPO-weekpeilingen voor de periode tussen de verkiezingen van 1989 en 1994. In het tweede artikel analyseren de VU-politicologen Jan Kleinnijenhuis en Paul Pennings de rol van de media – landelijke dagbladen en NOS- en RTL4-nieuws – in de verkiezingsstrijd. De twee laatstgenoemde auteurs alsmede de door hen gebruikte analyseopzet komen we ook weer tegen in de twee boeken die geheel en al aan de verkiezingscampagne van 1994 zijn gewijd, *Verkoop van de politiek* onder redactie van Kees Brants en Philip van Praag alsmede *Democratie op drift* van Jan Kleinnijenhuis c.s.. De 'kruisbestuiving' tussen de drie boeken gaat overigens veel verder dan deze twee namen alleen.

Kiezersonderzoek op een dwaalspoor van Gerard Visscher onderscheidt zich in zo ongeveer alle denkbare opzichten van de eerder genoemde publicaties. Het is het werk van één persoon, omvat slechts 60 pagina's, en heeft geen ander doel dan om aan te tonen dat elk analyseresultaat, elke conclusie gebaseerd op het NKO-materiaal een vertekening van de werkelijkheid behelst. In het *Woord vooraf* meldt de schrijver dat hij tijdens een onderzoeksverlof in 1984-85 binnen enige maanden een manuscript van meer dan 250 pagina's op tafel had waarin de kloof tussen de werkelijkheid en het NKO-beeld van het electoraat 'gedocumenteerd werd aangegeven'. Men kan er achteraf alleen maar verheugd over zijn dat zijn promotor hem toen te verstaan heeft gegeven dat het onderzoeksverlof

voor de voorbereiding van zijn proefschrift bedoeld was, want het pamflet van minder dan een kwart van die lengte dat nu voorligt bestaat al uit niets anders dan een veelvuldig herhalen van hetzelfde refrein. De pretentieuze en rondweg nurkse stijl waarin het verhaal is verrat, draagt er niet minder toe bij dat je als lezer de neiging hebt de kritische boodschap terzijde te leggen.

Ook al is de vorm van de boodschap niet bepaald uitnodigend, de inhoud heeft wel degelijk betrekking op een groot probleem. Zoals elk survey-onderzoek wordt ook het NKO steeds meer 'gekweld' door een toenemende non-respons. Terwijl bij het Kiezersonderzoek van 1971 nog 75 procent van de benaderde personen bereid was aan de enquête mee te werken, was dat in 1994 gedaald tot minder dan 50 procent. Het ligt in de rede dat door deze ontwikkeling de representativiteit van het resulterende steekproefbestand van het electoraat wordt geschaad, maar de grote vraag is: hoe precies? De 'vondst' van Visscher is nu dat met het toenemen van de non-respons bij opeenvolgende onderzoeken ook het percentage respondenten dat zegt tamelijk of zeer geïnteresseerd te zijn in politiek stijgt. Bijna vergenoegd stelt Visscher: 'Als we zo doorgaan wil in 2025 nog 20 procent meewerken aan het 17e NKO en dan zal 98-99 procent van de respondenten zeggen in politiek geïnteresseerd te zijn.' (bladzijde 6) Vervolgens kondigt hij aan dat 'zowel op basis van de praktijk van het veldwerk als op logische, rekenkundige, theoretische en statisti-

B O E K E N

sche grond aannemelijk gemaakt [zal] worden dat van een structurele toename van de politieke interesse onder de kiesgerechtigde bevolking geen sprake is.' (bladzijde 9)

Het is op dit punt dat Visscher zelf uit de bocht vliegt. Want, nog afgezien van zijn tamelijk singuliere opvattingen over bijvoorbeeld logische ('Dat voelt iedereen op zijn klompen aan.' [bladzijde 19]), en rekenkundige ('Leerlingen van groep 7 van de basisschool moeten twee sommen uitrekenen.' [bladzijde 22]) gronden, probeert hij uit het steekproefmateriaal conclusies te trekken – en deze te generaliseren naar de populatie (kiesgerechtigde bevolking) – die nu juist vanwege datzelfde non-respons probleem niet getrokken kunnen worden. Zo berekent hij voor de opeenvolgende NKO's het percentage tamelijk/zeer in politiek geïnteresseerden op basis van de totale oorspronkelijke steekproefomvang, niet op basis van het daadwerkelijk aantal respondenten (Tabel 3, bladzijde 21). Daarmee wordt het aantal politiek geïnteresseerden in de non-respons simpelweg op nihil gesteld. De auteur verwijt (terecht) sommige andere onderzoekers er maar zonder meer van uit te gaan dat de verdeling van relevante kenmerken voor respondenten en niet-respondenten hetzelfde is. Maar dan moet hij ook beseffen dat zijn conclusie dat er bij de niet-respondenten geen enkele politieke interesse is, even weinig gerechtvaardigd is. De non-respons is nu eenmaal een probleem omdat we er niets over weten. Aan het einde van zijn

verhaal gekomen lijkt Visscher zich toch te realiseren dat het bewijs voor zijn stelling dat weigeraars van medewerking aan het NKO niet in politiek geïnteresseerd zijn, geenszins geleverd is. Maar denk niet dat hij daardoor uit het veld geslagen is: 'Het bewijs voor de stelling kan in de toekomst wel geleverd worden. In een volgend NKO dient de weigeraars gevraagd te worden of ze wel of niet in politiek geïnteresseerd zijn.' (bladzijde 55) Ach, was alles maar zo simpel!

Meer aandacht voor non-respons

Of het (mede) de verdienste van Visscher is lijkt moeilijk te achterhalen, maar feit is dat in *De Nederlandse kiezer 1994* voor het eerst meer gericht aandacht wordt besteed aan mogelijke vertekeningen die door non-respons zijn ontstaan. Anders dan in publicaties over voorgaande NKO's is er nu een Bijlage opgenomen – geschreven door Hans Anker – die geheel gewijd is aan de technische achtergronden van het NKO 1994. Daarnaast is er in verscheidene bijdragen een poging gedaan via weging van de steekproefgegevens grote verschillen tussen steekproef- en populatiecijfers 'weg te poetsen' (zo was bijvoorbeeld het percentage stemmers in de steekproef 92, terwijl het in de populatie op 78 bleef steken). Al met al blijven dit echter voor de lezer nogal duistere operaties en het is derhalve de vraag of de toegankelijkheid voor een 'breder publiek' daarmee geen *verdere* afbreuk wordt gedaan, want het wordt de geïnteresseerde lezer sowieso niet gemakkelijk gemaakt.

Zo is het bijna ergerniswekkend dat vrijwel elke bijdrage opent met een zinsnede à la 'de Kamerverkiezingen van 1994 brachten een ware politieke aardverschuiving teweeg', maar dat je pas op pagina 71 de cijfers 'achter' deze zinsnede te zien krijgt. Als je uit ervaring weet dat ook een snelle publicatie toch minstens een jaar na dato verschijnt, lijkt het dan niet een redelijke dienstverlening aan de lezer om allereerst in de Inleiding deze cijfers nog weer eens in het geheugen terug te roepen? Wellicht zou het zelfs zinvol kunnen zijn de 'steekproefuitslagen' er naast te zetten, zodat de lezer zich meteen een beeld kan vormen van de 'weg te poetsen' verschillen. Het meest teleurstellend is misschien vervolgens nog wel dat er helemaal niets met die 'politieke aardverschuiving' gedaan wordt. Diegenen die *De Nederlandse kiezer 1989* hebben gelezen, zullen bij deze publicatie voortdurend door 'déjà vu' gevoelens worden bekropen. Op een enkele extreme uitzondering na – zoals de Leidse politicoloog Andeweg die het presteert nog weer eens met het verzuilings-thema aan te komen – kan men de individuele medewerkers dit aspect van voortdurende herhaling eigenlijk nauwelijks verwijten. Zij zitten met z'n allen in de fuik die de NKO-opzet in de loop van 25 jaren heeft gecreëerd.

Bij de officiële start van het Kiezersonderzoek in 1971 heeft men zich zeer sterk laten inspireren door het al sinds de jaren '50 lopende electoraal onderzoeksproject in de Verenigde Staten. Analooq aan dat onderzoek wer-

B O E K E N

den in de Nederlandse enquête grote blokken vragen opgenomen bedoeld om inzicht te krijgen in houdingen, opvattingen en gedragingen van de kiesgerechtigden in Nederland. Waarschijnlijk had men na de eerste keer al kunnen concluderen dat sommige van die (blokken) vragen ook in de toekomst geen noemenswaardige analytische resultaten zouden opleveren. Precies als bij het Amerikaanse voorbeeld had men echter ook de wens om voor een reeks van Kamerverkiezingen zo veel mogelijk onderling vergelijkbare onderzoeksbestanden op te bouwen. Dat heeft er toe geleid dat in de afgelopen 25 jaren maar mondjesmaat is gewied in het vragenbestand. Op zich is het derhalve niet verbazingwekkend dat er maar zulke marginale verschillen tussen opeenvolgende *De Nederlandse kiezer*-publicaties worden aangetroffen. Tegelijkertijd zou het feit dat zelfs een 'politieke aardverschuiving' niet tot een doorbreking van die eenvormigheid aanleiding kan geven, als het ultieme signaal kunnen worden beschouwd dat de opzet van het NKO nu toch helemaal 'op de schop' moet.

Werkwijze van het NKO

De huidige NKO-enquête wordt in twee golven uitgevoerd. Het eerste vraaggesprek wordt enige maanden voor de verkiezingsdatum gehouden, het tweede zo kort mogelijk na de verkiezingen. Beide gesprekken kosten de respondent een klein uur. Dit tijdsbeslag zal menige potentiële respondent al bij voorbaat afschrikken en daarmee bijdragen

aan de (nu onaanvaardbaar grote) non-respons. Daarbij komt dat, mede door het medium televisie, vorm en inhoud van de verkiezingsstrijd veel meer fluïde zijn geworden: een item of issue dat in maart nog bepalend lijkt voor de strijd, kan in mei al geheel uit beeld zijn geraakt. Dat betekent dat het nagenoeg onmogelijk wordt om, gegeven de lange voorbereidingstijd die het NKO in de huidige vorm vergt, met een vragenlijst te komen die 'up to date' is. Naar mijn mening zal men in de toekomst naar een opzet voor het NKO toe moeten waarbij er één zo kort mogelijk gesprek op of direct na de verkiezingsdag wordt gevoerd. Dat impliceert ongetwijfeld een rigoureuze breuk met het verleden, maar naar mijn inschatting zullen uiteindelijk de baten de kosten verre overtreffen, want wat heeft 25 jaren van hetzelfde ons nu eigenlijk al met al opgeleverd? Mijn idee over de nieuwe opzet komt zeer dicht in de buurt van een meer verfijnde vorm van *exit polls*. Dat is niet toevallig want ik denk dat zeker voor de meer recente verkiezingen die onderzoeksvorm concretere alsook betrouwbaardere analytische resultaten heeft opgeleverd dan de zichzelf overleefd hebbende NKO-opzet.

In hoeverre laten de bovenstaande kritische kanttekeningen bij het Kiezersonderzoek zich doortrekken naar de onderzoeksopzet en analyses die in de beide boeken over de verkiezingscampagne van 1994 worden gepresenteerd? Op het eerste gezicht nauwelijks, als we even afzien van het gebruik van NKO-data in

enkele hoofdstukken. Bij nadere beschouwing zijn er echter toch een paar treffende overeenkomsten tussen de beide opzetten. Als we *Verkoop van de politiek* en *Democratie op drift* tezamen genomen als verslaglegging van een grootscheeps onderzoek naar alle mogelijke facetten van de verkiezingscampagne van 1994 willen zien, dan is deze dubbele publicatie zeer wel te vergelijken met de *De Nederlandse kiezer*-uitgave bij het eerste NKO van 1971. Precies zoals men bij het eerste Kiezersonderzoek niet het risico wilde lopen een potentieel relevante variabele er buiten te laten en daarom zo ongeveer alle denkbare vragen in de enquête heeft opgenomen, zo heeft men ook bij het onderzoek naar de verkiezingscampagne er alles aan gedaan elk aspect en detail in de beschouwingen te betrekken. Er trekt dan ook een bonte stoet van onderwerpen aan de lezer voorbij: analyses van verkiezingsprogramma's, verslagen van campagneleiders van de grote partijen, (inhouds)analyses van politiek nieuws in zowel landelijke dagbladen als NOS-journaal en RTL-nieuws, politiek in de roddelpers, enzovoort.

De hoeveelheid verzameld materiaal is werkelijk overvloedig. Het vervelende is alleen dat dat blijkbaar ook voor de onderzoekers zo is geweest, want ze zijn er niet in geslaagd een duidelijke lijn in hun werk aan te brengen. Het opvallende daarbij is dat dit gemis aan een heldere theoretische lijn zich nog meer in *Democratie op drift* dan in *Verkoop van de politiek* doet gevoelen; opvallend, omdat de auteurs van

B O E K E N

het eerste werk zeggen verantwoordelijk te zijn voor de gehele tekst (op twee hoofdstukken na), terwijl bij het tweede boek de verantwoordelijkheid voor elk hoofdstuk bij andere personen heeft berust. Het is evident dat de redacteurs Brants en Van Praag in dat opzicht hun werk goed hebben gedaan. Wellicht is de inbreng van de twee genoemde redacteurs op een ander punt nog wel belangrijker geweest. *Verkoop van de politiek* onderscheidt zich ook in positieve zin van *Democratie op drift* ten aanzien van de gestelde doelen. Brants en Van Praag lijken zich er zeer wel van bewust te zijn dat er voor het betreffende onderzoeksgebied nog geen kant en klare, gevestigde theorieën bestaan en alle onder hun redactie gemaakte exercities in de sfeer van *verken-nend* onderzoek moeten worden gezien. Met een dergelijk uitgangspunt is het aanvaardbaar en verklaarbaar dat er geen vloeiende lijn van eerste naar laatste hoofdstuk te trekken is. Het maakt ook acceptabel dat er zo nu en dan een duidelijke misser tussen zit, zoals bijvoorbeeld het hoofdstuk over de roddelpers dat naar mijn mening geen enkele toegevoegde waarde heeft.

De auteurs van *Democratie op drift* zijn duidelijk minder bescheiden over hun product en dat laten ze de lezer bij herhaling weten: '...dit [is] het eerste boek waarin het [politieke nieuws] even nauwkeurig en systematisch in kaart wordt gebracht als het gedrag van de kiezer, zoals dat gebeurt in de weekpeilingen en het kiezersonderzoek. (...) De wijze waarop het nieuws is geanaly-

seerd maakt het voor het eerst mogelijk om voor een langere periode per partij de fluctuaties in de polls af te zetten tegen de ontwikkelingen in het nieuws over die partij.' (bladzijde 12), 'Onze analyse toont hoe de kiezer wordt beïnvloed door het nieuws.' (bladzijde 13), en in het slot-hoofdstuk: 'Hoewel het onderzoek naar kiezersgedrag in Nederland een sterke traditie kent, is het de eerste keer dat het effect van het nieuws op de uitslag van de verkiezingen zo intensief en systematisch is onderzocht.' (bladzijde 197) Het lijkt geen twijfel, dat het onderzoek intensief is geweest. Dat het systematisch is gebeurd, wil ik ook aannemen. Over de nauwkeurigheid heb ik echter een pertinent andere mening. Maar bovenal, hoe kunnen de auteurs tot zulke categorische uitspraken over de invloed van het nieuws op de kiezer komen, terwijl uit hun eigen analyses telkens naar voren komt dat dergelijke effecten verwaarloosbaar of zelfs totaal afwezig zijn?

Slordige eindredactie

Als de nauwkeurigheid waarmee de tekst is geredigeerd maatgevend is voor de algehele nauwkeurigheid die bij het onderzoek is betracht, dan is het daar droef mee gesteld. Zinnen met weggevallen woorden, woorden dubbel, twee werkwoorden in dezelfde zinsnede, schrijffouten, grammaticale fouten, diagrammen die verkeerd genummerd zijn, diagrammen waar in het bijbehorende 'leesvoorbeeld' cijfers worden gegeven die in het diagram zelfs niet eens voorkomen, het is er allemaal in over-

vloed en je kunt je moeilijk voorstellen dat de haast waarmee het werk kennelijk is geschreven, geen soortgelijke sporen in de analysefase heeft achtergelaten.

Over het onderzoeksgedeelte dat de auteurs zelf – gezien de bovenstaande citaten – het meest belangrijk achten, wordt in Hoofdstuk 4 *De kiezer en de media* gerapporteerd. Startpunt is daar de stelling dat de veranderingen die zich van week tot week hebben voorgedaan in de kiezersvoorkeuren toegeschreven kunnen worden aan de veranderingen die van week tot week in de mediaberichtgeving plaats vonden. Voor de kiezersvoorkeuren werd gebruik gemaakt van gegevens uit de SUMMO Scanner, waarbij steeds alleen die respondenten werden geselecteerd die een abonnement op één van de vijf onderzochte landelijke dagbladen hadden alsmede degenen die regelmatig het televisienieuws zelden te volgen. Voor de dagbladen werd een dergelijke selectie gedurende 25 weken gemaakt, voor het televisienieuws gedurende tien weken. Door samenvoeging van deze wekelijkse selecties resulteerde voor beide mediasoorten een 'steekproef' van ruim 4000 eenheden. Voor de meting van de veranderingen in de nieuwsberichtgeving hebben de onderzoekers op weekbasis per medium en uitgesplitst naar verschillende nieuwsoorten via tekstanalyse scores verzameld. De stelling is tenslotte getoetst door voor elk van de vier grote partijen afzonderlijk de partijvoorkeur (ja-nee) te regresseren op de verschillende nieuwsoort 'variabelen'.

B O E K E N

Zoals eerder al is aangegeven, over het arbeidsintensieve karakter van dit onderzoek hoeft geen twijfel te bestaan. Wellicht daarom valt het de onderzoekers zwaar om te bekennen dat al dat werk weinig of geen resultaat heeft opgeleverd. De vier diagrammen waarin voor elk van de partijen de uitkomsten van de regressies worden samengevat, bevatten voor het overgrote deel nullen ten teken dat er geen effect van de betreffende nieuwssoort is geconstateerd. Het percentage verklaarde variantie wordt voor geen van de regressies gerapporteerd. Wellicht is het aardig om de conclusie van de auteurs zelf te citeren, ook al omdat het een goed voorbeeld van het hierboven genoemde gebrekkig redigeren van de tekst vormt: 'Als gelet wordt op de mate waarin uit het nieuws de veranderingen van partijvoorkeur per kiezer per week kan worden verklaard, dan zijn die effecten klein.' (bladzijde 143)

Men krijgt als lezer de indruk dat door de buitensporig grote hoeveelheid werk die in het zo juist beschreven deelonderzoek is

gestoken, de auteurs het zicht op het geheel zijn kwijt geraakt. In het slothoofdstuk komen zij met een verklaring voor de keuze van hun titel, *Democratie op drift*. Naar hun oordeel hebben zij in de voorafgaande hoofdstukken overtuigend aangetoond dat de aardverschuiving van 1994 niet alleen is toe te schrijven aan het sterker gaan zweven van de kiezers, maar ook aan het op drift geraken van media en partijen. Het gaan zweven van partijen en media is echter, lijkt mij, niet van de ene op de andere dag gebeurd (zoals uit het historisch overzicht van Paul Pennings in Hoofdstuk 1 ook duidelijk blijkt). De enige grote verandering op mediagebied voor de verkiezingen van 1994 is de komst van de commerciële RTL-zender. Als de auteurs werkelijk van mening zijn dat zulks een enorme invloed heeft gehad, dan zouden zij er beter aan hebben gedaan het merendeel van hun tijd en energie te steken in onderzoek naar dat nieuwe fenomeen. Bovendien, als inderdaad behalve de kiezers ook partijen en media (meer) zijn gaan zweven, is daarmee dan ook dé

democratie op drift geraakt? De gepresenteerde onderzoeksresultaten hebben mij daar in elk geval niet van kunnen overtuigen.

Alles tegen elkaar afgewogen ben ik, als er een keuze uit de vier besproken boeken zou moeten worden gemaakt, het meest gecharmeerd van de bundel van Brants en Van Praag. Zij zijn er in geslaagd een redelijk overtuigend beeld van de gang van zaken rond de verkiezingen van 1994 te schetsen zonder gebruik te maken van allerlei technische hoogstandjes. De auteurs van *Democratie op drift* hebben die hoogstandjes wel proberen te maken maar zijn er niet onbeschadigd uitgekomen. *De Nederlandse kiezer 1994* heeft niets nieuws te bieden voor diegenen die de publikatie rond de vorige verkiezingen hebben gelezen. En het werkje van Gerard Visscher, ach neen.

GERT DE BRUIN

is verbonden aan de vakgroep Methoden & Technieken, Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam

